

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

9 (= 91.99) ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ
ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒՆ
(Պատկերագրող)

|| ՏԻԳՐԱՆ Բ. ||

♪

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ
ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ
ՄԻՈՒԹԻՒՆ - 1917

Հրատարակութիւն Ա.

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

A 1583

41

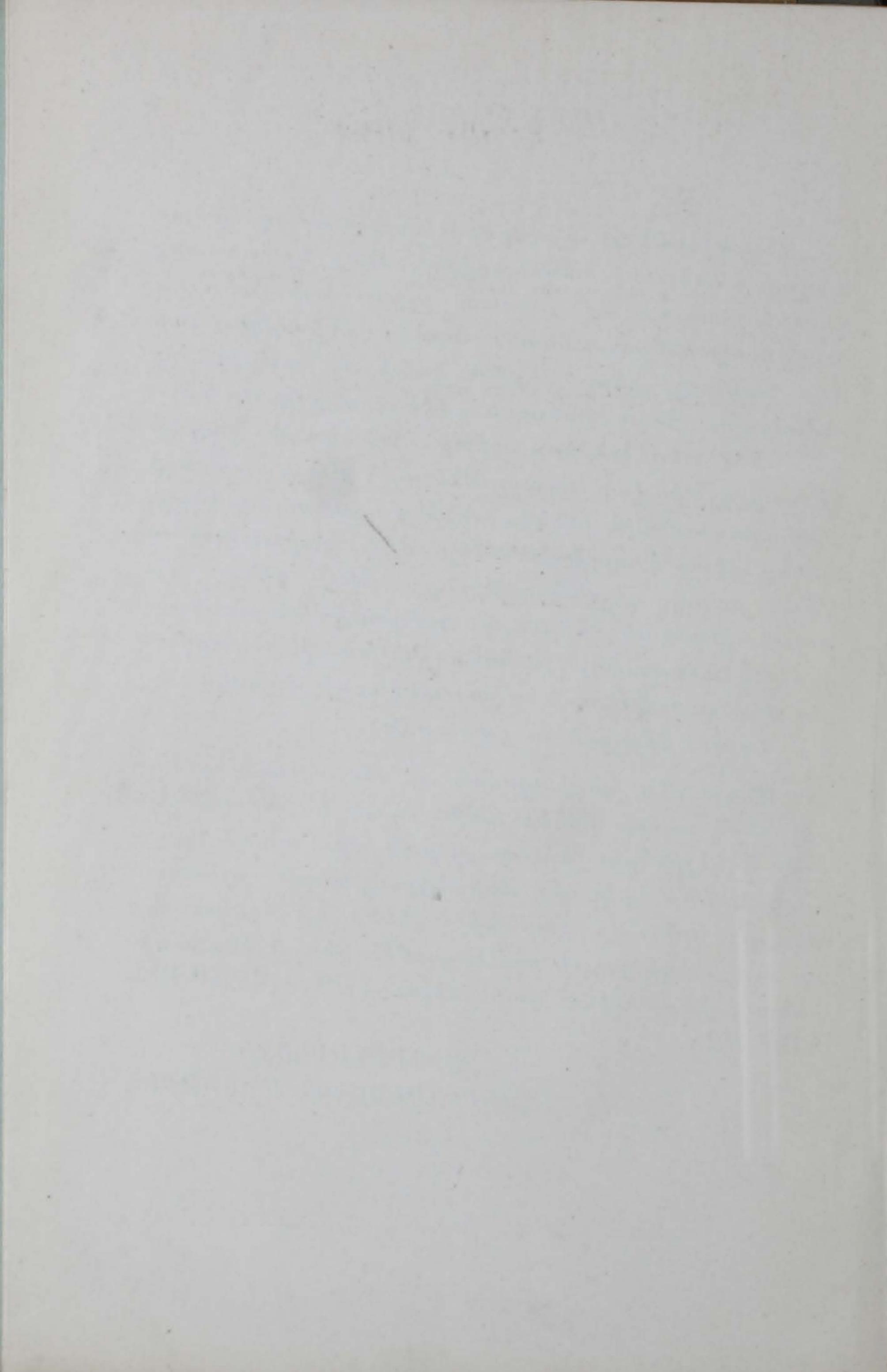

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Անորոշութեան այս օրերուն հրատարակութեան տալով հետեւեալ տեղեկագիրը, մենք կը յուսանք գոնէ աղօտ լոյս մը սփռած ըլլալ այն ահաւոր խժդժութիւններու մասին՝ որոնց ենթարկուեցան մեր արենակիցները վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին: Անկասկածօրէն ամէն անոնք որ կը կարգան այս տեղեկագիրը պիտի համակուին կսկիծի եւ զայրոյթի վառ զգացումներով: Բայց որպէսզի այդ զգացումներն ունենան իրենց դրական արժէքը, անոնք պէտք է արթնցնեն մեր մէջ պարտականութեան բարձր գիտակցութիւնը: Եթէ մենք այս յայտնաբերուած ոճիրներու ուժգնութեան առնուազրն համահաւասար չափովը չ'աշխատինք դարմանել մեր գոյութեան ներկայ աղէտալի վիճակը՝ ալ ի՞նչ օգուտ մեր ցաւ ու ցասումէն:

Անգթօրէն խողխողուած ու մահացած մեր սիրելիներն այսօր իրենց ետին ձգած են աստանդական եղկելիներու երկար շարան մը՝ որոնց պարտական ենք երկարել մեր եղբայրական փրկարար ձեռքը: Կրնա՞նք վարանիլ: Մենք կը հաւատանք որ այս տեղեկագրի ընթերցումէն յետոյ մեր հայրենակիցները պիտի գան ըսելու – ՈՉ, ՀԱՋԱՐ ԱՆԳԱՄ ՈՉ:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ
ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

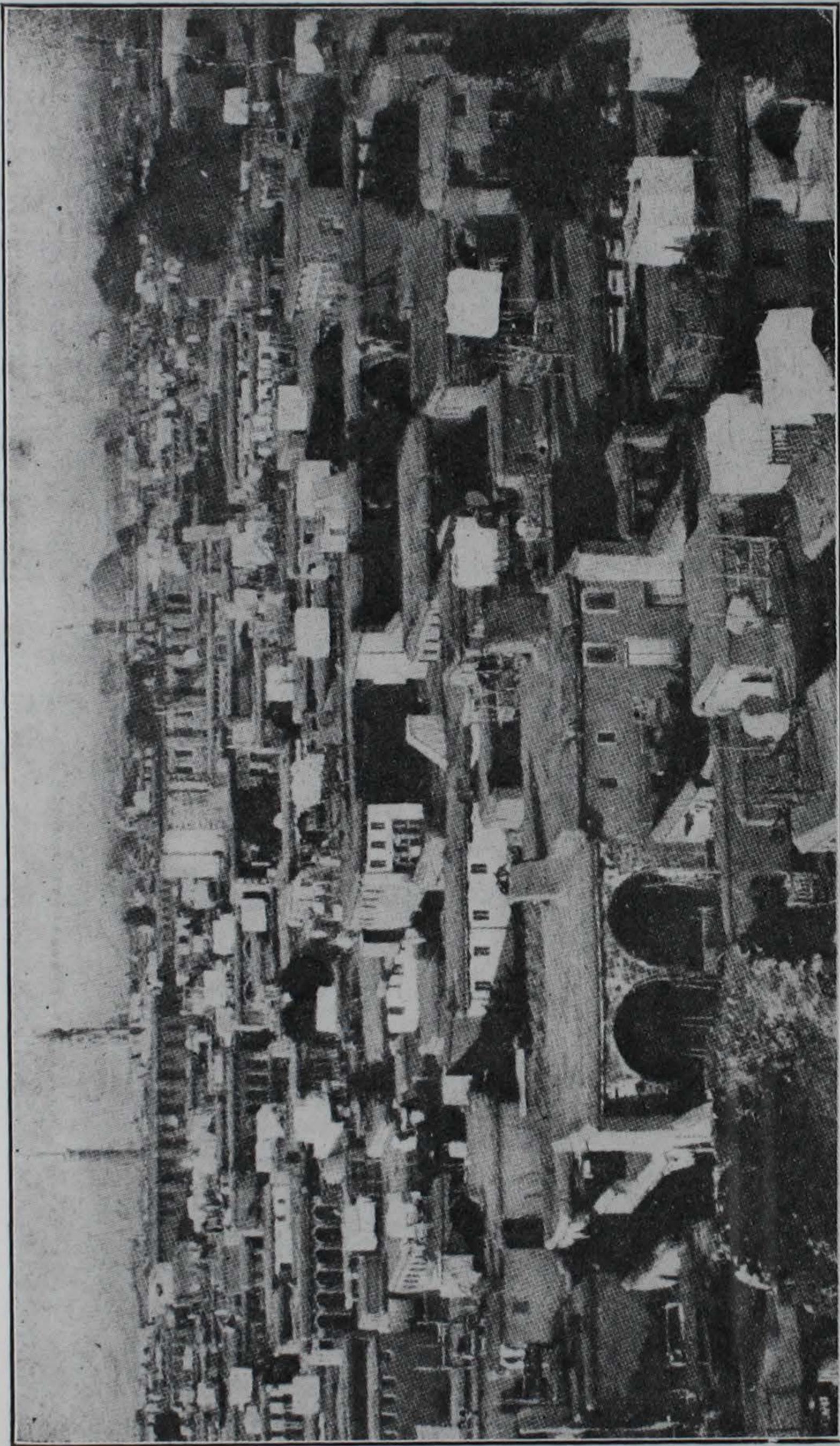
ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ներկայ խիստ համառօտ տեղեկագիրը որ Տիգրանակերտի տարագրական ջարդերու եւ հայաջինջ վայրագութեանց մասին գրուած է, ականատեսի պատմութիւններէ պատրաստուած է. ուր ի միջի այլոց Տօնճեան Պրն. Թովմասը ինքն անձամբ իւր տեսածները արձանագրած է: Յիշեալ պարոնը ընդարձակ մանրամասնութիւններով եւ ոճրագործութեանց թուականներով պատրաստած է ընդարձակ տեղեկագիր մը, որը լոյս պիտի տեսնէ յարմար առթիւ մը:

Հալէպ, 1 Մայիս 1919
P. O. Box 113

ՎԱՀԱՆ ԳԱՎԱՑԵԱՆ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍԱՐԱՆԸ ԱՐԱՌ ԿՈՌՈՒ ԵՂՆՅՈՒՅՑ ԵՎՍԵՅԱՆԿԻ ԿՏԵՂՈՒՄԻ ԿՏԵՂՈՒՄԻ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒՆ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

1914 Օգոստոս 3ին Երկուշաբթի օրը զօրաչար-
ժի հրաման ազդարարուեցաւ: Յաջորդ օրը Պատե-
րազմական Ատեան կազմուելով սկսաւ զուլումներու
չրջանը: Թէֆլիֆ Հարպիյէ-յի անուան տակ յանձ-
նաժողով մը կազմուեցաւ, որուն ղեկը երկու իթ-
թիհատական շէֆերու ձեռքն էր: Ասոնց գործն ե-
ղաւ ամբողջ տարի մը, գիշեր ցորեկ, հայ վաճա-
ռականաց ապրանքները գրաւել, եւ հայ արհեստա-
ւորները ձրիաբար գերիի նման անընդհատ աշխատ-
ցնել: Անուններն են Իթթիհատի պատասխ. տնօրէն
Աթթար Հագգը եւ Իթթիհատի Միւրէխէս Ճարճիս
աղա զատէ Քօռ Եււսուֆ: 1919 Օգոստ. 19ի գիշերը
տեղի ունեցաւ շուկայի անուելի հրդեհը գոմսէր
կավրանլի Չատէ Մեմտուհ Պէյի կողմանէ:

Հրդեհի շարժառիթը որոշ էր: Իթթիհատներու
կողմանէ կազմուած էր Ինթիպահ Շիրկէթի անուան
տակ առեւտրական մի ընկերութիւն, հայերու հետ
մրցելու եւ անպայման յաջողութիւն մը ձեռք բե-
րելու համար: Երեսփ. Ֆէյզի Պէյի խորհուրդով եւ
Իթթիհատական Գոմիթէյի որոշումով ծրագրուած
էր շուկային հրդեհը. երկու ժամուան մէջ 1100 խա-
նութներ եւ երկու խաներ մոխիր դարձան: Հրդեհէն
երկու օր վերջ հասաւ Տիգրանակերտ նոր ընտրուած
կուսակալ Համիտ Պէյը որուն առաջին գործն եղաւ
չուկան հրդեհի տուող Գոմսէր Մեմտուհ Պէյը պաշ-

տօնանկել: Իթթիհատի ազդեցութեան հետեւանօք,
Մէմտուհի պաշտօնանկութիւնն ետ առնուեցաւ,
միայն Կուսակալի արժանապատուութիւնն ալ չի
վիրաւորելու համար, որոշուեցաւ Մէմտուհը մի-
եւնոյն պաշտօնով Ատանա ղրկել: Համիտ Պէյ պաշ-
տօնավարեց 914 Օգոստ. 23էն մինչեւ 915 Մարտ 28:
Քաղաքական մթնոլորտը ալ ամպոտած էր: Հա-
միտ Պէյ Պօլսէն ետ կը կանչուէր ուրիշ պաշտօնի մը
եւ իրեն տեղ կուսակալ կանուանուէր Մուսուլ գըտ-
նուող Կուսակալ արիւնարբու Տօքթ. Րէշիտ Պէյը
ծագումով չէր քէզ: Բանակներուն մէջ գտնուած հայ
զինուորներու ձեռքէն զէնքերն առնուած, ամբողջը
լեռներու գլուխները ղրկուած էին Էմալէ թապուռի:
Իբր թէ ճանապարհներ շինելու նպատակաւ 18-45
տարեկան հայ զինուորացուները որ Տիգրանակերտի
հայութեան ուժը կը կազմէին. բոլորն ալ քաղաքէն
հեռացուած էին: Տօքթ. Չէրքէզ Րէշիտ Պէյ, մէք-
թուպճի մը, իր պաշտօնին հասաւ 1915 Մարտ 28ին
իւր հետ ունենալով Պէտրէտտին Պէյ, իր ժանտար-
մայ քօմանտանի Չէրքէզ Րուշտի Պէյ եւ եավէր մը,
Չէրքէզ Շաքիր Պէյ անուամբ: Ասոնցմէ զատ ան
հետը բերած էր 4-50 չէրքէզ չէթէներ որոնք ժան-
տարմայի տարագով հագնուած էին: Ասոնք բոլորն
ալ հայկ. բնաջնջման հաւատարիմ գործիքներ էին:

95ի հայկական ջարդերուն, Տիգրանակերտի
կոտորածի առաջին կազմակերպիչ տխրահռչակ
Փիրինչի Չատէ Արիֆ Էֆէնտի որդին Ֆէյզի Պէյը
որ Պօլիս կը գտնուէր իբր Տ-կերտի երեսփոխան,
խորհրդարանը գոցուելուն Տիգրանակերտ վերա-
դարձած էր:

Ֆէյզի Պէյն էր որ փլանը պիտի գծէր Տիգրանակերտի հայկական բնաջնջման: Ինքը կուսակալ Րէշիտ, մէքթուպչի Պէտրէտտին, ժանտ. գոմանտանի Րիւշտի Պէյերը գլուխ գլխի տուած գիշեր ցորեկ աշխատելով, շինեցին բնաջնջման ծրագիրը եւ ի գործ դրին սապէս. —

Առաջին գործն եղաւ Ֆէյզիին Ատանա գտնուած գոմսէր սրիկայ Մէմտուհը Ատանայէն Տիգրանակերտ բերելը, որուն պէտք ունէր Ֆէյզի Պէյը իբր աւերումի աննման գործիք: 1915 Մայիս 13ի Ուրբաթ օրը գիշերանց պաշարուեցաւ հայոց թաղերը: Արշալոյսին տանիքներն ու փողոցները լեցուած էին ժանտարմէներով, չէր քէզներով, փօլիսներով եւ գանուկներով: Բռնի ոյժով մտան տուները, փախստական զինուորի անուան տակ ձերբակալեցին 300 երիտասարդներ: Հակառակ զինուորական օրէնքին փոխանակ բռնուածներն ախս-էսբէր մասնաճիւղը ղրկուելու, շիփ շիտակ կեդրոնական բանտ տարուեցան: 1915 Ապրիլ 19ին Երկուշաբթի առաւօտուն սկսաւ ազգային վարիչ մարմիններու ձերբակալութիւնը, անհիմն հարցաքննութեան մը ենթարկելէ վերջ, ասոնք եւս կեդրոնական բանտ առաջնորդուեցան: Ազգային շրջանակէն չի ձերբակալուած մնաց միայն Մկրտիչ Վարդ. Չլղատեան. Առաջնորդ. Փոխանորդը: Ֆէյզի Պէյ Ապրիլ 6ի օրը ձիգրէ կը մեկնէր, անկէ վերադարձին քիւրտ Աշայիրներուն պիտի այցելէր խիստ կարեւոր դժոխային կարգադրութիւններու համար, կարգադրութիւններ որ Ֆէյզի Պէյէն զատ, նոյնիսկ իսլամներու մարգարէն եթէ երկինքէն իջնէր, դարձեալ խօսքը լսելի

չպիտի ըլլար քիւրտ աշայիրներուն, ինչու որ քիւրտերը կը պաշտէին ու կը հնազանդէին Ֆէյզի Պէյին:

Ապրիլ 24ին Չորեքշաբթի օրը ձերբակալուեցան հայ կուսակցականները եւ ասուելի ծեծերու ու ամենածանր տանջանքներու ենթարկուեցան: Ծեծի տակ մէկ գիշերուայ մէջ մեռան շատեր, որոնց մէջ կային Տ. Աշոտ քահանան, Միհրան Պասթաճեանը, Կիրակոս Յովհանէսեանը, Միսաք Շիրիկճեանը, մսագործ Վահանը, Տիգրան Չազըճեանը եւ այլն: Մայիս 7ին կուսակալութեան ազդարարութեամբ բռնի միջոցներով հաւաքեցին հայերու զէնքերը:

Ապրիլի վերջին օրերն էր կազմուեցաւ Միլիս քապուռի մը որու կազմը յանձնուած էր ամիս մը առաջ Ֆէյզի Պէյին, Իթթիհատի գամիթէին, արիւնարբու մի միրալէյի, մի հազարապետի, եւ 10 գազան հարիւրապետներու, որոնց անուններն տեղեկագրիս վերջը նշանակուած է:

Հարիւրապետներուն ձգուած էր արձանագրել նպատակին յարմար ոճրագործ չավուշներ, եւ չավուշներուն թողուած էր արձանագրել գործին յարմար, առնուազն կենաց օրերուն մէջ 4-5 մարդ ըսպանող զանազան քիւրտեր: Միլիս թապուռին առաջին միրալայէն մինչեւ յետին նէֆէրը մարդասպան գայլեր էին:

1915 Մայիս 1ին ձերբակալուեցան քաղաքին բոլոր կարեւոր զէմքերը եւ լեցուեցան միւսաֆըրհանէներ: Հազիւ հազ 40-50 անձ բնակելիք շէնքի մը մէջ լեցուցին 300-350 անձ: Հաղորդակցութենէ որկուած, աղտեղութեան եւ գարշահոտութեան մէջ խեղճ տառապեալները օրը տասն անգամ մահ կը

փնտուէին, նեղութենէն, ծեծէն, նամանաւանդ
գարչահոտութենէն ազատելու համար:

Ֆէյզի Պէյ Ճիզրէէն վերադարձին այցելեց շատ
մը աշայիրներու բրօպականտելով քիւրտ տարրը
կեավուրները ջարդելու համար: Գնաց Րէմման
աշայիրին մէջ Ըշքաֆթէն գիւղը Փիրիխան Խաթու-
նին տունը: Փիրիխանի որդին Ամարօն, որ իր ոճ-
րագործութիւններուն համար կառավարութենէն
Հէյյէթէն Մէյիթէն հետապնդուելուն՝ փախստական
կը գտնուէր: Փէրիխան բերել կուտայ Ամարօն, որ
կ'ելնէ Ֆէյզի Պէյի ներկայութեան, որմէ կ'աւետուի
Ամարօի թէ, իր գործած բոլոր յանցանքներուն հա-
մար կայսերական ներում շնորհուած է. եւ կը պատ-
ուիրէ Ֆէյզի Պէյը Ամարօին թէ մօտ օրէն զինք
Տիզրանակերտ ուղելուն, առանց վայրկեան կոր-
սընցնելու անմիջական քաղաք իջնէ, իրեն կարգ մը
հրահանգներ պիտի տրուի կեավուրները ջարդելու
համար:

Ֆէյզի Պէյ Մայիսի սկիզբը Տիզրանակերտ վե-
րադարձաւ եւ ըստ իր հրահանգին ամէն գործ կար-
գի գտաւ: Բոլոր հայ երիտասարդութիւնը մօտաւո-
րապէս 10,000 անձ քաղաքէն 20-25 ժամ հեռուները
ղրկուած էին: Ազգային ժողովականները, կուսակ-
ցականները, կարեւոր անձնաւորութիւնները, ամ-
բողջն ալ զնտաններու մէջ էին նետուած: Չարդերու
տուամը պատրաստուած վարագոյրը բացուելու վը-
րայ էր. Ֆէյզի Պէյի կըստասէին, որն եւս հասաւ:

Քաղաքին զաւառները իրենց գիւղերովը միա-
սին, քիւրտ աշայիրներու եւ տեղւոյն կառավարու-
թեան ուժերով, տարագրութեան պատրուակաւ

ճամբայ հանուած մօտակայ ձորերու մէջ սպան-
նուած, լմնցած էին եւ գեղադէմ հարս ու աղջիկ-
ները առեւանդուած էին: Քաղաքին մօտակայ գիւ-
ղերը ամէն գիշեր նորակազմ միլիս թապուռին եր-
թալով 4-5 գիւղ կ'ոչնչացնէր սպաննելով եւ թալա-
նելով ամէն ինչ:

Կարգը հասած էր քաղաքին հայութեան ոչըն-
չացման: Փէյզի եւ Րէշիտ Պէյերը արիւնաբերան
կտրած 3 գիշեր Ուլու Ճամիին մէջ կը բանախօսէին
կեավուրներու ջարդին համար, եւ գէշ կերպով կը
պատուիրէին թուրք հասարակութեան թէ, ոչ ոք
մէկ հայ երեխայ անգամ չի պիտի պահէր, ով որ
հայ մը պահէր՝ մահուան պիտի ենթարկուէր: Այս
օրերուն, Իթթիհատի գոմիթէն նախագահութեամբ
Փէյզի Պէյին մեծ ժողով մը կը գումարէ, որուն
ներկայ կը գտնուին, բոլոր առաջնակարգ էշրէֆ-
ները, Իթթիհատները, նագիպ-էլ-րէֆ, նոյնիսկ
մուֆթին: Օրակարգն էր հայերու ջարդի խնդիրը:
Կը վիճին թէ բոլո՞ր հայերը սրէ անցնելու է թէ
պզտիկներուն խնայելու է: Մեծամասնութեամբ
կ'որոշեն որ օրօրոցի մանուկներն անգամ ջարդելու
է, մինակ մուֆթին շատ կը պնդէ թէ մինչեւ 12
տարեկաններուն խնայել եւ դանոնք իսլամացնելու
է, սակայն անլսելի կ'ըլլայ, որովհետեւ ամբողջ
ժողովը Փէյզի Պէյի բերանը կը նայէր, որ ամբողջ
ոյժով կը պնդէ թէ օրօրոցի մանուկներն անգամ
պիտի ոչնչացուին: Ժողովը միաձայնութեամբ ո-
րոշում կուտայ հայոց բնաջնջման, որոշումը կըս-
տորագրեն ամբողջն ալ եւ գրութիւնը կը յանձնեն
կուսակալ Րէշիտ Պէյին:

Որբանոցի սաներ 1895-ի կոտորածէն վերջ. Տեսուչ Պրն. Պետրոս Սրապեան

ՊԵՋՎԱՆՈՒ ԶՈՐԻՆ ՄԷՁ

Եկած էր ժամանակը Փէրիխանի որդին Ամարօն Տիգրանակերտ կանչելու: Փէյզլի Պէյի հրամանին վրայ Ամարօ անմիջական քաղաք իջած էր, իւր չաքմաքլիով, լայն շալվարովը, կնտոյի ապա վերարկույովը և կէս մէթր բարձրութեամբ բրդէ շինուած քիւլահովը: Կատարեալ լեռան արջ մըն էր: Հէյէթէն Միյէթէն կառավարութեան կողմանէ խստիւ հետապնդուած գաղանն, այսօր միեւնոյն կառավարութեան ժանտարմէ գոմանտանին հետ կառքին մէջ նստած կուսակալին այցելութեան կ'երթար:

Կուսակալը սիրով կ'ընդունի Ամարօն: Ներկայ կը գտնուի Փէյզլի Պէյը: Երկու պէյերու կողմանէ Ամարօի կը հրահանգուի սապէս: Զաւակս, Ամարօ մի քանի օրէն 6-700 հայեր, մեր եավէր Չէրքէզ Շաքիր Պէյի հրամանատարութեան տակ, Մուսուլ արսորուելու պատրուակաւ պիտի հասնին ձեր Ըշկէֆէն գիւղն, այնտեղ եավէր Շաքիր Պէյին հրահանգին համաձայն ամբողջ աշայիրովդ պիտի ոչնչացնէք զանոնք, առանց մէկ հայու մը խնայելու, եւ եթէ իմանամք մէկ հայ ազատած էք՝ պատասխանատու էք, գիտցած եղիք: Ամարօ կուսակալի եւ Փէյզլի Պէյի հրամանն ընդունելով յաջորդ օրը մեկնեցաւ Լաստով դէպի Ըշկէֆէան, Թէքէլիֆ հարպլիյէյի կողմէն երկու կառք պարան տրուեցաւ իրեն, որ իրեն հետ միասին տարաւ Ըշկէֆէան: 1915 Մայիս 27ին կրկին անգամ պաշարեցին հայոց թա-

ղերը: Միլիոներու կողմէ խուզարկութեան ենթարկուեցան տուները: Նոյն օրը ձերբակալեցին նաեւ 100է աւելի անձեր:

Ամբողջ բանտարկեալներուն թիւը հասած էր 970 – 980 անձի: Կուսակալը քննիչ յանձնախումբ մը կազմեց Ֆէյզի Պէյի նախագահութեան տակ, որոնք պարապեցան միայն մէկ օր, իրենց ներկայութեան հանելով բոլոր ձերբակալուածները: Ֆէյզի պէյ աչքէ կ'անցնէր զանոնք մի առ մի հարցնելով անուն, մականուն, նշանակելով կարեւորագոյներու անունները տոմարի մը մէջ թուով 635:

1915 Մայիս 28ին Ուրբաթ օրը ձերբակալեցին Առաջ. փոխանորդ Մկրտիչ Վրդ. Չլղատեանը. եւ դրին կեդրոնական բանտի վերնայարկը, զատէն սենեակի մը մէջ, հաղորդակցութենէ զրկուած:

Յաջորդ օրը բանտարկեալներուն ազդարարուեցաւ որ Մուսուլ պիտի աքսորուին: Մայիս 30ին Կիրակի օրը արշալոյսին, շինուած ցանկին համաձայն բանտէն հանեցին այդ 635 անձերը, որոնք քաղաքին հայութեան լաւագոյններէն էին, կը շրջապատեն զիրենք ամբողջ միլիոն թապուռիի եւ չէրքէզներու ուժերով, աքսորականներու մէջն ըլլալով նաեւ Չլղատեան վարդապետը: Կ'առաջնորդեն զիրենք դէպի Տիգրիս գետը, ուր կամուրջին տակ 13 լաստ կըսպասէր պատրաստ. կը տեղաւորեն աքսորականները լաստերուն վրայ շրջապատուած միլիոն եւ չէրքէզ ուժերով. եավէր Չէրքէզ Շաքիրի հրամանատարութեան տակ. լաստերը կ'արձակեն Տիգրիս գետին վրայ, ճամբորդութիւնը կըսկսի: Սակայն Չլղատեան վարդապետը հեռաձայնով Մարտին Գա-

փուլէն ետ վերադարձուցին եւ նորէն բանտ դրին .
նոյն գիշերը խեղճ կղերականը բանտէն հանելով
փողոցներուն մէջ թմբկաւոր ամբոխով մը , իբր արջ
երեսին մուր քսելով , վիզը զանգակներ կախելով .
գլուխը պախուրձ անցնելով , կը խայտառակեն հո-
գելորականն անվայել ընթացքներու մէջ :

Փողոցները շրջան ընելէ վերջ . կը բերեն զինք
կառավարութեան շէնքին կից ճամիին բակը . թրմ-
բուկաւոր շէխերն թմբուկները զարնելով , կազ կը
սրսկեն Չլղատեանի մօրուքին եւ կուրծքին . լուցկին
տալով կրակը կը բռնկի . խղճալի վարդապետը կըս-
կըսի ցատկուտել . շէխերն իրենց ցանկութիւնը կը
հագեցնեն . կիսամեռ վիճակի մէջ ջուր կը լեցնեն
մարելով կրակը , խելակորոյս վիճակի մէջ կը վեր-
ցնեն զինք նետելով բանտին հիւանդանոցին մէկ
ախոռը , երկու միլիս հոն դնելով . յետոյ փայտի
հարուածներու տակ կը վերջացնեն Չլղատեանի
կեանքը :

Լաստերը Յունիս 19ի օրը , դեռ Փէրէխանի Ըշ-
քէֆթան գիւղը չը հասած , Ամարօին լուր հասած
էր որ կը մօտենան աքսորականները : Ամարօ քանի
մը քուրտերով հեռուէն երկու հրացան կ'արձակէ .
առաջին սրացող լաստին վրայ նստած աքսորական-
ներէն երկու մարդ վիրաւորելով : Եավէր Շաքիր
հրաման կուտայ միլիսներուն որ ցամաք ելնեն եւ
էշքիաներն հալածեն . միլիս եւ չէրքէզներէն մաս
մը ցամաք ելնելով կը հետապնդեն քիւրտերը , որոնք
քիչ վերջ վերադառնալով կըսեն որ երեք քիւրտ ըս-
պաննէցինք , միւսները փախուստ տուին : Եավէր
Շաքիրն իւր նստած լաստին մէջ առած էր երես-

փոխան Չրաճեան, Գաղէգեան, Ապտիւլ-Մէսիհ, Տիրան էֆէնտիներն եւ ուրիշ շատ մը բարձր դիրքի տէր հայեր, որոնց կըսէ որ ճանապարհը վտանգաւոր կը տեսնեմ, խօսեցէք աքսորականներուն որ իրենց վրայ գտնուած դրամները բերեն ձեզ. ահաւասիկ պայուսակ մը, լեցուցէք մէջը, իւրաքանչիւրի անունն եւ յանձնած դրամը նշանակեցէք, դրամները թող մնայ այս լաստին վրայ, արդէն ուժի մեծ մասը այս լաստին պիտի յատկացնեմ: Այս վտանգաւոր վայրէն անցնելնուս պէս. իւրաքանչիւրի դրամն իրեն թող յանձնուի նորէն: Եավէրի հրամանին համաձայն կը հաւաքեն դրամները լման 6000 (վեց հազար) դեղին ոսկի կը յանձնեն իրեն:

Լաստերն կը շարունակեն ճանապարհը, մէկը միւսէն քիչ հեռաւորութեամբ, կը հասնին Ըշէֆթան գիւղը, Եավէրը կը յայտարարէ որ պարտաւորուած է ջուրի ճամբորդութիւնը ձգել եւ ցամաքի ճամբով ընթանալ, պատճառ բռնելով քրտական մեծ հրոսախումբ մը, որ պիտի յարձակի վրանին, ատոնց դիմադրելու չափ ուժ չունենալուն որոշած է ճանապարհը փոխել: Եավէրը կըսէ որ այս գիշեր հիւր պիտի մնաք այս Ըշէֆթան գիւղը:

Առաջին լաստին վրայ գտնուած աքսորականները ցամաք կը հանեն, վեցական մարդ կը զատեն, իբր թէ գիւղին մէջ ամէն մէկ տան վեց մարդ հիւր պիտի տան, կ'առնեն վեց մարդերը, կ'առաջնորդեն գիւղ. այն տեղ ձեռքերնին կը կապեն այն պարաններով որ Ամարո Թէքէլիֆէն բերած էր: Կապեալները կը տանին գիւղէն հեռի Պէզվանու ձորը: Երկու վայրկեան վերջը ուրիշ վեց հայ կապեալ կը հաս-

ՅՈՒՆԱՆՈՒՄԻ ՍՈՒՐԵՆՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿՐԹԱՎԱՐՈՒՄԻ ԿՐԹԱՎԱՐՈՒՄԻ ԿՐԹԱՎԱՐՈՒՄԻ

ցնեն ձորը: Այսպէս շարունակելով, յաջորդաբար 635 հայերը կապուած կը լեցնեն որոշուած սպան-
դանոցը:

Չորի բարձունքները եւ բերանը բռնուած էր
ամբողջ Րէմման աշիրէթովն Ամարոյի հրամանա-
տարութեան տակ. միլիս եւ չէրքէզ զօրքերով, եա-
վէրի եւ միլիսի հարիւրապետներու հրամանին տակ:

Ալ կրնաք երեւակայել օրհասական սրտապա-
տառ տեսարանը, աղմուկն ու վայնասունը: Ոմանք
արտասուելով, ոմանք անարգելով, ոմանք աղեր-
սելով, ոմանք հայհոյելով, ոմանք Աստուած կան-
չելով, ոմանք Աստուած ուրանալով, օգնութիւն,
օգնութիւն կը պոռան, երկինք կը դղրդացնեն, բայց
ի զուր:

Վերջապէս եավէրն ու միլիսի հարիւրապետ-
ներն իրենց սուրերն վար առնելով, նշան կուտան
կրակի, երկու ժամ ամբողջ, հրացանաձգութիւն
կ'ըլլայ միլիսներու, չէրքէզներու եւ Ամարոյի աշի-
րէթի կողմանէ: Չորը խոր լռութեան կը մատնուի,
ամբողջին դիակները գետին փռուած, արիւնի գե-
տակը միայն ձորէն կը վազէ, եավէր կը հրամայէ
որ Միլիս եւ Չէրքէզները իջնեն ձորը, քննեն դիակ-
ները, տակաւին դիակներուն մէջ շունչ ունեցողներ
եթէ կան՝ լմնցնեն: Միլիս եւ Չէրքէզները վար իջ-
նելով դեռ շունչ ունեցողներուն գլուխները կտրե-
լով կը վերջացնեն:

1915 Յունիս 19ի Երեքշաբթի օրը, արեւմուտին,
Տիգրանակերտի հայութեան կարեւորագոյն, կա-
րող, հարուստ, քաղաքին պարծանքն եղող անհատ-
ներու արեւն իսպառ իսաւարեցաւ, իրենց գերեզման

ըլլալով Պէզվանու ձորն : Անոնց դիակները շուներու
եւ դիշատիչ թռչուններու կեր եղան :

Չի մոռնանք յիշել որ իժի ծնունդ Ֆէյզի եւ
Րէշիտ Պէյերը 8-10 օր վերջ Ամարօն կրկին Տիգրա-
նակերտ հրաւիրեցին , յանձնարարելով իրեն որ յա-
ռաջանայ դէպի Ամպար գետակը , իբր թէ այն տեղ
4-5 հայ յեղափոխականներ կան բռնելու կամ հա-
կառակ պարագային սպաննելու համար : Ֆէյզին եւ
կուսակալն Ամարօին հետ դրին 10 հատի չափ չէր-
քէզներ իբր օգնական ուժ : Ամպար գետակը չի հա-
սած աղբիւրի մը մօտ , չէրքէզներու չավուշը կը
խնդրէ որ մի քիչ հանդստանան եւ ապա շարունակեն
ճանապարհը , Չէրքէզ Չավուշը , չէրքէզներուն աչ-
քի նշան մ'ընելուն , անմիջապէս չէրքէզները բոլորն
ալ իրենց հրացանի դնդակները կը տեղացնեն Ամա-
րօյի մարմնոյն , որն անակնկալի բերելով գետին
կը փռեն . այս ալ քաղաքական հեռատեսութիւն
մ'էր , Ֆէյզի եւ Րէշիտ Պէյերը պէտք էր Ամարօն
մէջտեղէն վերցնէին , որպէսզի ապագային Ամարօն
աւելի կամ պակաս չի խօսէր :

Մէքթուպճի Պէտրէտտին եւ գոմսէր կավրանլի
Չատէ Մէմտուհ Պէյերը Մարտին ղրկուեցան , մին
կառավարիչ ու միւսը գոմսէր Մարտինի հայերը
ջարդելու համար . Ֆէյզի եւ Րէշիտ Պէյերու կող-
մէ կը յանձնարարուէր կառավարիչ Պէտրէտտինին
որ ամենէն առաջին գործն ընէ քանի մը խոշոր հոր-
եր փորել տալ , որպէսզի Տիգրանակերտէն եւ Մար-
տինէն տարագրուելիք ընտանիքները ղրկուին հո-

րերուն գլուխը, այն տեղ ջարդուելով դիակները հորերը նետուին :

Պէտրէտտին առանց աշխատելու Բէսուլայնի մօտերը հին ժամանակէն մնացած, պատրաստ խոշոր հորեր գտաւ, որոնք եղան Տիգրանակերտի եւ Մարտինի հայութեան գերեզմանները :

Յունիս ամսոյ սկիզբներն էր որ ձեռնարկուեցաւ Տիգրանակերտի հայ ընտանիքներու տարագրութեան : Միլիս թապուռիի հազարապետ Շէֆգի, եւ ժանտարմէ գօմանտանի Բիւշտի Պէյերը, ամէն օր ժամը 4-4½ ըլլալուն, քանի մը միլիսներով եւ չէրֆէզներով կը մտնէին հայ տուները, կ'արձանագրէին տան անդամները, եւ պահակներ կը դնէին տուները, արգիլելով տունեցիներուն դուրս ելնել, գիշերով բռնի կը հանէին զիրենք իրենց տուներէն, կը դրկէին Մարտին, անկից ալ Բէսուլայնի հորերու գլուխը, այնտեղ ջարդելով ամենքը կը նետէին հորերուն մէջ : Բիւշտի Պէյի եւ Շէֆգիի գործն այս էր . ամէն օր միօրինակ 30-40 ընտանիք տարագրել : Այս վիճակը շարունակուած է մինչեւ 1915ի Հոկտեմբեր ամսոյն սկիզբները, մինչեւ որ Տիգրանակերտի հայութիւնն իր շրջակայ գաւառներով ու գաւառակներով միասին բնաջնջուեցաւ :

Տիգրանակերտի հայութեան անձի կորուստն է 35-36,000 . իսկ շրջակայից անձի կորուստն է մօտաւորապէս 40-45,000 :

Տարագրական ջարդերով Տիգրանակերտի հայութեան բնաջնջման գլխաւոր կազմակերպիչներու ցանկը յաջորդ էջին վրայ գրուած 28 անձերն են :

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԸ

1. Երեսփոխան Փիրինճի Չատէ Ծէյզի Պէյ
2. Կուսակալ Չէրքէզ Տօքթ . Բէշիտ Պէյ
3. Երեսփոխան Չիլֆի Չատէ Պէյ
4. Մէքթուպճի Պէտրէտտին Պէյ
5. Ժանտէրմէ Գոմանտանի Չէրքէզ Բիւշտի Պէյ
6. Կուսակալի Եավէր Չէրքէզ Շաքիր Պէյ
7. Փոլիս Միւտիւրի Չէրքէզ Ճէմիլ Էֆէնտի
8. Սէր Գոմսէր Արնավուտ Բէսուլ
9. Գոմսէր Կավրանլի Չատէ Մէմտուհ Պէյ
10. Իթթիհատի պատասխ . տնօրէն Աթթար Հազզը
11.   » Ճարճիս աղա Չատէ քօռ Եուսուֆ
12.   » շէֆերէն Միւֆթի Չատէ Շէրիֆ Պէյ
13.   »   » Վելի պապա Չատէ Վելի Պէյ
14.   »   » Չիլֆի Չատէ Ատիլ Պէյ

ՄԻԼԻՍ ԹԱՊՈՒՌԻ

15. Միլիսի Միրալայ Ճէմիլ փաշա Չատէ Մստաֆէ Պէյ
16.   » Հազարապետ Եասին Էֆ . Չատէ Շէֆզի
17.   » Հարիւրապետ Փիրինճի Չատէ Սըտզի
18.   »   » Ծաղիլ Էֆ . որդին Էմին Պէյ
19.   »   » Շէխ-Չատէ Գատրի Պէյ
20.   »   » Չաղէ-Չատէ Քօռ Սլէյման
21.   »   » Մուսուլլի Եահիէ Միւլլա Բաֆօ
22.   »   » Մուխթար Չատէ Օթրազճի Սալէհ
23.   »   » Ծաթիհ Փաշա Թաղէն Հաճի Պազըր
24.   »   » Ալի Հօդօյի որդին Սալէհ
25.   »   » Մարտին Քափուլի Տիրէքճի Թահառ

26. Միլիտի հարիւրապետ ԻսթինաՖ քեաթիպի Ապ-
տիւլ Գատրի որդի Քամալ

27. Գանուկ Չապիթի Օսման Էֆէնտի

28. » Չապուչի Մուսուլլի Մէհմէտ Միւլլա Րաֆօ
վերոգրեալ 28 թուրքերը իրենց ձեռքին տակ
ունէին ամբողջ միլիտ թապուռի մը եւ 40-50 չէրքէզ
չէթէներ :

Միլիտ թապուռին ունէր 45-50 ոճրագործ չա-
վուչներ եւ չապուչներն իրենց ձեռքին տակ ունէին
400ի չափ մարդասպան , գազանարարոյ քիւրտեր :

Ասոնց բոլորին անունները արձանագրուած կը
մնայ Միլիտ թապուռի տետրակին մէջ : Եթէ նոյն
իսկ տետրակը մէջտեղէն վերցուի , խիստ հարցա-
քննութիւն մը բոլորին անուններն ալ երեւան կրնայ
բերել :

Բողոքականաց վարժարանի աշակերտները

ԿՈՐՍՈՒԱԾ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԷՄՔԵՐՆ

(Հայ Ազգային Հոգեւոր Պետեր)

ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՉԼՂԱՏԵԱՆ, Առաջնորդա-
կան փոխանորդ Լուս. Հայոց.

ԱՆԴՐԷԱՍ ԳԵՐԱՊԱՅԾԱՌ ՉԷԼԷՊԵԱՆ, Առաջնորդ
Հայ Կաթոլիկաց.

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Վանահայր Առաքելոց Վան-
քին.

ՀԱՅ ԵՒ ՀԱՅ-ԿԱԹՈՒԼԻԿ տասնեւմէկ քահանաներ:
Տնօրէն Դպրոցի, Ուսուցիչ Եւ Ուսուցչուհի 30 մը-
տաւորականներ:

(Կառավարական Շրջանակ)

ՍՏԵՓԱՆ ԷՖ. ՉՐԱՃԵԱՆ, Օսմ. Բարլամէնդի անդամ
ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԷՖ. ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ, Մէճլիսի Տարայի
անդամ.

ՃՐՃԻՍ ԷՖ. ԳԱԶԱԶԵԱՆ, Մէճլիսի Տարայի անդամ.
ՏԻԳՐԱՆ ԷՖ. ԻԼՎԱՆԵԱՆ, Վիլայէթ Թէրճիմանի
ՍԱՄՈՒԷԼ ԷՖ. ՀԻԼՄԷ, Վիլայէթի գրագիր (ազգաւ
Սուրիանի)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԷՖ. ՉՐԱՃԵԱՆ, Հապապ դաւառի միւ-
տիւր.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԷՖ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Տնօրէն Թղթատա-
րութեան.

ՓԻԼԻՊՈՍ ԷՖ. ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ, Տնօրէն Երկրագործ.
Պանքայի.

ՄԵԼՔՈՆ ԷՖ. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ, Երկրագործ. Տնօրէն.
ՅՈՎՍԷՓ ԷՖ. ՀԱՔԻՄԵԱՆ, Օսմ. Պանգայի Քացա-

յիւր.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԷՖ . ԳԱՍԱՊԵԱՆ , Ֆրանս . Հիւպատո-
սի Թարգման :

ՊՕՂՈՍ ԷՖ . Թէմմոեան , քաղաքապետութ . անդամ .

ՄԻՍԱՔ ԷՖ . ՇԻՐԻՔՃԵԱՆ , » »

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԷՖ . ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ , » »

ԿԱՐԱՊԵՏ ԷՖ . ԱԼԵԱՆԱԳ , » »

(ազգաւ Սուրիացի)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԷՖ . ԽԱՆՏԱՆԵԱՆ , Պատմ . Ատեանի
անդամ .

ՏԻԳՐԱՆ ԷՖ . ՃԷՐՐԱՀԵԱՆ , Իրաւար . Ատեանի ան-
դամ .

ԿԱՐԱՊԵՏ ԷՖ . ՏԱՊՊԱՂԵԱՆ (Նաթըղ) , Փաստաբան

ԿԻՐԱԿՈՍ ԷՖ . ԵՆՈՎՔԵԱՆ , »

ՊՕՂՈՍ ԷՖ . ՏԷՐ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ , »

ԳԷՈՐԳ ԷՖ . ՔՕՌ-ՕՂԼԵԱՆ , »

ՏՕՔԹ . ԱՐԹԻՆ ՊԷՅ ՀԷԼՎԱՃԵԱՆ , Զին . Գայմա-
դամ Սէր Թապիպ .

ՏՕՔԹ . ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԷՐԶԵԱՆ , Զին . Բժիշկ հար-
իւրապետ .

ՏՕՔԹ . ՆՇԱՆ ՊԱԳԱԼԵԱՆ , Զին . Բժիշկ հարիւրա-
պետ .

ՅԱԿՈՒ ՀԷՔԻՄԵԱՆ , Դեղագործ .

ԱՐԹԻՆ ԱՂԿԻԿԵԱՆ , »

ԱԻԵՏԻՍ ՊԱԼՄԱՆՈՒԿԵԱՆ , Ատամնաբոյժ , վկայ-
եալ Թըպիլէյէն .

Հոդատէր , Սեղանաւոր , վաճառական

ԳԱԶԱԶԵԱՆ ԵՂԲԱՅՐՔ ԵՒ ԵՂԲՕՐՈՐԴԻՔ .

ԹՌՓԱՆՃԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ ԵՒ ԵՂԲՕՐՈՐԴԻՔ .

ԵԿԱՆԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ ԵՒ ԵՂԲՕՐՈՐԴԻՔ .

ՄԷՆՏԷԼՃԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ .
 ՊՕՅԱՃԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ .
 ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ
 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ .
 ՇԻՐԻՔՃԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ .
 ԽԱՆՏԱՆԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ .

Մետաբան Գործարանատերեր

ԱՊՏԱԼԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ .
 ՄԿՐՏԻՉ ԹԷՐԷՔԷՃԵԱՆ .
 ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱԹԹԱՐԵԱՆ .
 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊՕՅԱՃԵԱՆ .
 ՅԱԿՈՒՔ ՊԱԳԱԼԵԱՆ .
 ՅԱԿՈՒՔ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ .

Առեւտրականներ

ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ ԵՂԲ .	ՅԱՐՇԵԱՆ ԵՂԲ .
ԹՕՓԱԼԵԱՆ ԵՂԲ .	ՍՏԵՓԱՆ ՄԱԹՈՍԵԱՆ
ԱՃԷՄԵԱՆ ԵՂԲ .	ՏՕՆՃԵԱՆ – ԳԱԶԱԶԵԱՆ
ՊԱՍԹԱՃԵԱՆ ԵՂԲ .	ՊԱԶԻԿԵԱՆ ԵՂԲ .
ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԵՂԲ .	ՔԱՐԻՊԵԱՆ ԵՂԲ .
ԳԱԼԷՄՔԱՐԵԱՆ ԵՂԲ .	ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՐԻՔՃԵԱՆ
ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ԵՂԲ .	ԱՆՏՕՆԵԱՆ – ՊՆՏՈՒԿԵԱՆ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵՐԶԵԱՆ	ՅԱԿՈՒՔԵԱՆ ԵՂԲ .
ՆԷՃԱՌԵԱՆ ԵՂԲ .	ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ ԵՂԲ .
ԱՄՍԵՀ ՍԱՊՊԱՀ ԵՒ ՈՐԴԻՔ	
ՊԵՏՐՈՍ ՀԱՔԻՄ (քիլոտանի)	
ԵՈՐԿԻ ԱՊԱՃԻ (Յոյն)	
ԵՈՒՍՈՒՖ ԳՈՍԹԻ (Յոյն)	

ՄԻՆԱՅԷԼ ՐՈՒՄԻ (Սուրբիանի կաթուղիկ)
ՄՈՒՄՃԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ (Սուրբիանի)
ՖԷԹՉՈՒԼԼԱՀ ՀԱՔԻՄ (Քիլտանի)
Տ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ
ՍԷՐՐԱՖ ՎԱՍԻԼ (Յոյն), ԵԼԱՅԼՆ, ԵԼԱՅԼՆ :

Ս. Կիրակոսի վարժարանի աշակերտները 1895-ի կոտորածին առաջ. Ուսուցիչ՝ Յովհաննէս Նաճարեան

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ՆՊԱՏԱԿ

ՅՕԴ. 2. — Ընկերութեանս նպատակն է սատարել
երկրի վերաշինութեան գործին :

ա) Աղետէ ազատուած կարօտ Տիգրանակերտցի
հայերուն օգնել առանց տարիքի եւ սեռի խտրու-
թեան ապրուստի անմիջական պէտքեր մատակա-
րարելով, գործելու ի վիճակի եղողներուն գործ
հայթայթելով, արհեստաւորներուն իրենց արհես-
տին վերաբերեալ գործիքներ տալով փոխարինա-
բար :

բ) Հետամուտ ըլլալով միջոցներ ստեղծել որ-
պէսզի անապատներու մէջ ու թուրքերուն քով ա-
պաստանած կամ առեւանգուած Տիգրանակերտցի-
ներն ազատուին :

գ) Տիգրանակերտի կարօտ մատաղ սերունդը
խնամել եւ դաստիարակել կամ իր սեպհական որ-
բանոցին մէջ. եւ կամ գոյութիւն ունեցող նմանօ-
րինակ հաստատութեան մը մէջ :

ՄԻՋՈՑՆԵՐ

ՅՕԴ. 3. — Ընկերութեանս հասոյթի ուղղակի
միջոցներն են՝ մուտք, անդամավճարներ, եւ յօժա-
րակամ նուէրներ :

